

צמחים, גידולים חקלאיים ומוצריהם כסכך לסוכות בעולם ההלכה היהודי

ספרות ההלכה לדורותיה מתעדת מגוון די רחב של צמחי בר וגידולים חקלאיים, ששימשו את יהודי הקהילות לסיכוך סוכות. ניתן לאפיין את הצמחים שהרבו להשתמש בהם על פי התכונות הבאות:

א. תפוצת הצמח, זמינותו ושכיחותו בסמוך לחג הסוכות – כל קהילה שבתפוצות, במזרח ובמערב, השתמשה בצומח ובגידולים שהיו מצויים בסביבת מקום מגוריה. הועדפו צמחים הניתנים להשגה בקלות ובמחיר זול, כגון: הקנה המצוי והערבה, הגדלים לרוב בבתי גידול לחים בסביבות נחלים. התמר וההדס אינם גדלים בארצות אירופה הקרות. לעומת זאת הם מצויים בארצות החמות במזרח. במחוזות בתימן, שבהם היה קנה הסוכר גידול חקלאי נפוץ, הועלתה השאלה אם ניתן לסכך בו. התירס שהוא גידול קיץ תרבותי והשומר הפשוט הגדל בר מצויים בשדות ובשטחי הפקר בעונה הסמוכה לחג הסוכות, ולכן יש שניצלו אותם לסיכוך.

ב. סמליות הצמח – יש שהעדיפו לסכך בכפות תמרים והדסים, מפני היותם ירוקי עד וגידולים בעלי סמליות חשובה במקורות היהודיים. בני תימן המהדרים במצוות סיככו בקני השיבולים של מיני הדגן ששימשו לאפיית המצה השמורה, וזאת כנראה, כדי לקיים בהם מצווה נוספת.

ג. ריחניות הצמח – שומר פשוט, ער אציל והדס (ולאחרונה גם אקליפטוס) הם דוגמאות לצמחים ריחניים, שהועדפו, בין היתר, מפני ריחם הטוב. לעומתם, צמחים המדיפים ריחות רעים נפסלו לסיכוך, לדוגמה מיני לענה.

הספרות הרבנית דנה גם במוצרים של הצומח ששימשו לסיכוך. הפוסקים דנו האם מותר לסכך במגוון מוצרים של גידולים חקלאיים, כגון: פשתה, קנבוס, צמר גפן, תעשיית הנייר ועוד. הפשתה ומוצריה נידונו לגבי הסיכוך בהם בשלבי עיבודם השונים. לגבי מחצלות שהותקנו מדקלים, ערבות, קנים, סוף וגומא ולא פורשה מטרת הכנתם, הועלתה השאלה אם הן הוכנו לשם סיכוך או לשם רביצה, נוי וכדומה.

בעוד שלפי מקורותינו הקדומים הסכך ששימש לסיכוך היה ירוק, רענן וריחני, הרי שבשנים האחרונות הולך ומתרחב השימוש ב"סכך לנצח" – נסרי עץ או קנים העשויים כמחצלת, הנטולים תכונות אלה. נראה שההתפתחות התעשייתית לצד נוחיות השימוש בסכך רב פעמי שאינו מצריך לקיטת צמחים מדי שנה וכן נוחיות אחסונו השפיעו במידה רבה על אופי הסכך שבימינו.

הישיבה בסוכה היא מהמצוות המרכזיות של חג הסוכות ומקורה במקרא¹. הסוכה מורכבת משני חלקים עיקריים: הדפנות והסכך. שמה של הסוכה נגזר למעשה משרש סכ"כ, שהוראתו כיסוי, חיפוי וציפוי². בספרות חז"ל נקבעו מספר עקרונות לכשרות הסכך: המשנה קבעה שיש לסכך בצמחים הגדלים בקרקע, שהם תלושים ואינם מקבלים טומאה³. האמוראים פסלו סכך הגורם ליושב בסוכה אי נוחות, כגון חלקי צמחים המתאיבים מהר⁴ ובעלי ריח רע⁵. על פי קריטריונים אלה דנו הפוסקים לדורותיהם בכשרותם של מגוון צמחי בר וגידולים חקלאיים, שהיו מצויים בסביבות מגורי היהודים. במקורות אחדים נידון הסיכוך בצמחים ומוצרים שאינם שכיחים: מיני תבלין, כגון פלפל שחור (*Piper nigrum*) וקינמון (*Cinnamomum*)⁶, קור⁷ ופטירות⁸. אולם קרוב לוודאי, שלפחות לגבי הקינמון שהיה תבלין יקר מציאות, מדובר בדיון תיאורטי, שעניינו בירור עקרונות ההלכה⁹.

במאמר זה נדון בהיבט הראלי וההיסטורי של סוגיית הסכך. נציג את הצמחים ששימשו לסיכוך הסוכות בקהילות ישראל ונבחן את הרקע להעדפתם.¹⁰ החומר הספרותי העיקרי

- 1 ויקרא כג, מב: "בסכת תשבו שבעת ימים כל האורח בישראל ישבו בסכת".
- 2 ראה למשל: א' אבן שושן, המילון החדש, הוצאת קרית ספר, ירושלים תשל"ה, ערך 'סכוך', כרך 4, עמ' 1798.
- 3 סוכה פ"א מ"ד, וכך נקבעה ההלכה בספרות הפוסקים, ראה: משנה תורה, הלכות סוכה, פ"ה, הלכות א-ב; שולחן ערוך, אורח חיים, דפוס צילום קרקא שני"ד (1594), הוצאת קדם, ירושלים תשל"ד, סימן תרכט, סעיף א [להלן ש"ע, אר"ח].
- 4 בבלי סוכה יג ע"א; רמב"ם, שם; שו"ע, שם, סעיף יד.
- 5 סוכה, שם; רמב"ם שם; שו"ע שם.
- 6 ר' יוסף תאומים, משבצות זהב, אר"ח, סימן תרכט, ס"ק יב, עמ' מג, בתוך שולחן ערוך מגיני ארץ, פיורדא תקמ"ב; כף החיים לר' יעקב סופר, ירושלים תשכ"ט, שם, סעיף נח, עד ע"א. והשווה שם, ס"ק סו [להלן, כף החיים].
- 7 הקור הוא לב התמר (באנגלית: palm heart), השוכן בקורקורו של הגזע וממנו יוצאים הלובים המתפתחים לעלים — כפות התמרים. מעץ תמר בוגר ניתן להפיק בין 15-10 ק"ג של קור, אולם עם הוצאתו מפסיק העץ לגדול ומתייבש. על זיהוי הקור והשימוש בו למאכל בימי חז"ל, ראה: I. Löw, *Die Flora der Juden*, 2, Vienna — Leipzig, 1924-1934, p. 333 [להלן, לעף, פלורה]; י' פליקס, עצי פרי למיניהם — צמחי התנין וחז"ל, ירושלים תשנ"ד, עמ' 121 [להלן, פליקס, עצי פרי].
- 8 שאלת הסיכוך בהן הועלתה שכן לפי התלמוד הן אינן נחשבות לצמחים ממש. הפטריות, בניגוד לצמחים אחרים, אינן יונקות את חומרי המזון שלהן מהקרקע אלא מהאוויר. לפי המדע של ימינו הפטריות אינן מבצעות פוטוסינתזה באשר הן חסרות כלורופיל. על מעמדם לגבי היבטים הלכתיים שונים ראה בהרחבה במאמרי: "כמהין ופטירות — זיהויים, שימושיהם ומעמדם ההלכתי לאור הספרות היהודית", סיני, קכה (תש"ס), עמ' כו-לג.
- 9 הקינמון נחשב לאחד ממיני התבלין היקרים בעת העתיקה. החלקים העיקריים שהיו בשימוש הם קליפות העץ הריחניות. הבאתו מהארצות הטרופיות במזרח אסיה לאירופה ולאזור הים התיכון היתה כרוכה בסכנות רבות (שודדי דרכים, טביעת אוניות) וכן במיסים כבדים למנהיגי השירות, שליטי הארצות בהן עברו נתיבי השירות ועוד. גורמים אלה הביאו להאמרת מחירו, ולכן קשה להניח שסיככו בו. על הקינמון במקרא וספרות חז"ל וההלכה ראה: לעף, פלורה, ח"ב, עמ' 107-117; י' פליקס, עצי בשמים יער ונוי — צמחי התנין וחז"ל, ירושלים תשנ"ז, עמ' 101-112 [להלן, פליקס, עצי בשמים].
- 10 לא דנו בסיכוך בנסרים של עצים כאשר אין לסוגיה זו נגיעה למיני העצים עצמם. יש לציין שבספרות ההלכה נידונה כשרותם של נסרים בודדים או ארוגים למעין מחצלאות, כדוגמת "סכך לנצח" שבימינו.

ששימש אותנו במחקר זה הוא ספרות ההלכה והמנהג, בה משוקעים בעיקר שמותיהם של צמחים שהיו בשימוש תדיר או אלה שנתעוררו לגביהם ספקות הלכתיים. יש להניח, שצמחים רבים אחרים שימשו למטרה זו, אולם מסיבות שונות הם לא תועדו במקורות אלה.¹¹

יש מהפוסקים שהמליצו לסכך בצמחים או גידולים מסוימים, וזאת מפני סמליותם או הקשר שלהם לתכנים רעיוניים. ר' יוסף חיים מבגדד (1835-1909) למשל המליץ לסכך בענפי אילנות (במיוחד בדקלים, ראה להלן), למרות שבאופן עקרוני, מותר לסכך גם בצמחים עשבוניים: "ולכך נהגו בענפי אילן, מפני כי אילן עולה מספר סוכה, לכן ענפי האילן הם מצוה מן המובחר".¹²

במהלך הסוגיות במסכת סוכה,¹³ נזכרו צמחים כשרים ופסולים לסיכוך: א. מטפסים ("הדליה") בעלי גזע שאינו יציב שהונחו על גג סוכה — לצורך גידולם או לשם הצללה, כגון: גפן,¹⁴ דלעת,¹⁵ וקיסוס.¹⁶ ב. גידולי מאכל תרבותיים נושאי פרות:¹⁷ ענפי תאנה,

מתצללות הסיכוך כונו בכינויים שונים, כגון: "פליקאשקעס" (ר' אברהם בורשטיין, שו"ת אבני נזר, פיטרקוב תרע"ב-תרצ"ד, חלק אר"ח, סימן תעד); "פלפונים" (ספר שאלות ותשובות יביע אומר, ירושלים תשל"ו, ח"ד, סימן מט), ועוד.

11 כן, למשל, הרבו בעשורים האחרונים לסכך בענפי עץ האקליפטוס (*Eucalyptus camaldulensis*), שהגיע לארץ מאוסטרליה. נראה שהעדפתו נבעה ממספר סיבות: ריבוי גידולו בשטחי הפקר וגם הנוחות בסיכוך בו — ענפיו עשירים בעלים ריחניים שאינם נושרים. יש הנוהגים לסכך בכפותיה הרחכות של הווינגטוניה החוטית — עץ ממשפחת הדקליים (*Washingtonia filifera*), שהגיע אלינו מדרום קליפורניה. הסיכוך בכפותיה מעורר ספקות, במיוחד כאשר מניחים ענפים רבים זה על גבי זה, שכן לא ניתן לראות כלל את הכוכבים ואף הגשם אינו יכול לחדור מבעד לסכך כזה. אולם לפי שעה לא מצאתי דיון הלכתי בשאלה זו. מעדויות שנמסרו לי בע"פ עולה, שבארצות אירופה הקרות, סיככו בעצי מחט, כגון האשוח, שהיו מצויים שם.

12 בן איש חי, ירושלים תשמ"ו, שנה ראשונה, פרשת האזינו, הלכה א, עמ' רפה. השווה לדבריו של ר' אלעזר מגרמיזא, המשבח את הסכך המיוחד של סוכת סדום, שהוכן ממגוון עצים: "וכל מי שמקיים מצות סוכה הקב"ה נתן לו חלק לעתיד לבוא בסוכה של סדום שהיתה מסוככת בשכבה (א"י) לנות זה על זה: גפן תאנה ורימון, פרסק (=פרסק) קריסטמלין (=מין אגס משוכת) ואגוז ותמרים על גביהן" (ספר הרוקח הגדול, ירושלים תשכ"ו, עמ' קיח).

13 משנה, סוכה פ"א מ"ד-מ"ו. ובבבלי, שם, יא ע"א — יד ע"א.

14 הכוונה לגפן היין (*Vitis vinifera*), גידול תרבותי, שהיה נפוץ גם בגינות (השווה: "אשתך כגפן פוריה בירכתי ביתך", תהלים קכח, ג).

15 ה"דלעת" נזכרה במקורות רבים בספרות חז"ל ונכון לזהותה עם הקרא הפשוט ("דלעת הבקבוק", *Lagenaria vulgaris*). סתם דלעת היא "דלעת יונית", כלומר, קרא פשוט (י' פליקס, כלאי זרעים והרכבה, תל אביב תשכ"ו, עמ' 68) [להלן, פליקס, כלאי]. על הדלועיים במקורות חז"ל, ראה לעף, פלורה, ח"א, עמ' 529-554; פליקס, שם, עמ' 66-71.

16 יש לזהות את ה"קיסוס" עם קיסוס החורש (*Hedera helix*) — מטפס מעוצה, הגדל בחורש הים תיכוני בארץ בעיקר בגליל (ני פינברון-דודון וא' דנין, המגדיר לצמחי בר בארץ ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 458) [להלן, פינברון ודנין]. מסתבר שהקיסוס שימש באזור המיושב כמטפס לנוי. והשווה פליקס, עצי בשמים, עמ' 228.

17 סוכה יג ע"ב, וראה עוד להלן. אגב נזכיר, שלאחרונה נשאל הר"ע יוסף האם מותר באופן עקרוני לכתות סכך לסוכות מעצי מאכל. יסוד האיסור לקצוץ עצי פרי נזכר במקרא לגבי עת מלחמה (דברים כ, יט). בספרות ההלכה של חז"ל קיבל האיסור תוקף גם לגבי עת שלום (ראה למשל: בבלי פסחים נ ע"ב; סוכה כט ע"א; בבא קמא צא ע"ב), והוא נקבע להלכה בספרות הפסיקה של ימי הביניים

תמר, שבולי דגנים, ירקות.¹⁸ ג. צמחי בר: שושי¹⁹ ושווצרי,²⁰ הזמי והגי.²¹ ד. צמחי תעשייה: פשתן, קנבוס (ראה להלן) ועוד. במאמר זה נתמקד בעיקר בצמחים שנזכרו בספרות הבתרת-תלמודית. בחרנו להציג את רשימת הצמחים ששימשו לסיכוך בקבוצות על פי המאפיינים הבאים: נציגים מ'ארבעת המינים', צמחים ממשפחת הדגניים, צמחים ריחניים וגידולי תעשייה ומוצריהם. חלוקה זו היא מלאכותית ויש מן הצמחים שניתן לסווגם לקבוצות אחדות.²²

גידולים הנמנים על ארבעת המינים

תמר (*Phoenix dactylifera*) – חלקים לסיכוך: כמות, מכבדות
תפוצת התמרים בעולם מתרכזת ברצועות האזורים החמים.²³ בארץ ישראל הוא גדל

(רמב"ם, משנה תורה, הלכות מלכים פ"ו, הלכות ח"י). אחד מהחכמים שהחמירו מאוד בעניין היה ר' יהודה החסיד, מחכמי אשכנז, שקבע: "אילן העושה פירות אין לקצוץ אותו" (ספר חסידים, מהדורת ר' מרגליות, ירושלים תשל"ל, סימן מה, עמ' כד). הרב יוסף קבע שעקרונית הדבר מותר, מכמה סיבות: א. אין העץ נכרת לגמרי; ב. קיצוץ הענפים מגביר את גדילת העץ; ג. מדובר בפעולה לצורך מצוה. אולם בסיכום הדיון המליץ לעשות כן על ידי גוי (שו"ת יהודה דעת, ירושלים תשל"ז-תשמ"ג, ח"א, סימן מ, עמ' רז). על התפתחותו וגלגוליו של איסור השחתת הצומח בראי ההלכה היהודית, ראה מאמרי: "הדמיון בין האדם והעץ: מוטיב רעיוני-ספרותי, או יותר מכך?" בתוך: קובץ מאמרים ומחקרים בתורה ובמדעי היהדות לזכרו של הרב משה חיים הלוי קצנלנבוגן זצ"ל (בעריכת י"א מובשוביץ), מוסד הרב קוק, ירושלים תשס"א, עמ' רסב-רסח.

18 סוכה יג ע"ב; רמב"ם, שם, ה"ב. השווה שו"ת האלף לך שלמה לר' שלמה קלוגר, בילגוריי תרנ"ד-תרנ"ה, נדפס מתוך ישראל השל"ט, או"ח, סימן שכ, הקובע שאין לסכך בירקות מפני התייבשותם המהירה. אולם הוא מעיר: "רעטיך (= צנון, מגרמנית: Rettig) של עכשיו אינו בכלל מרור, שהרי שרשו עב וחזק ואף אם מתייבש קצת אינו מתמעט משיעורו ולמה יהיה אסור לסכך?..."
על ה"רעטיך", ר' לעף, פלורה, ח"א, עמ' 511.

19 בבלי סוכה יב ע"ב. לדעת ר"ע לעף, הכוונה לשרוש קרח (*Glycyrrhiza glabra*) המכונה בערבית: 'סוס' או 'רג'לים' וכיירוש: 'לקוריציא', 'לאקריץ' (פלורה, ח"ב, 435). השרוש הוא צמח עשבוני רב שנתי, שמוצאו אירופי-סיבירי והוא גדל בר בארץ ישראל. פינברון ורנין, עמ' 322. רש"י זיהה אותו בצרפתית עתיקה: "פלי"א" והכוונה למין שרך (סוכה, שם ד"ה שושי). ראה מ' קטן, אוצר לעזי רש"י, ירושלים תשמ"ד, מס' 764. בימי הביניים נזכר השרוש במקורות יהודיים במזרח כ"ערק סוס", ראה רמב"ם, ביאור שמות הרפואות (מהדורת ז' מונטנר, ירושלים תשכ"ט, מס' 271, עמ' 78). שורשיו וקני שורשיו מכילים גליקוזיד מריר – מתוק, ומכאן השם ביוונית שפירושו "שורש מתוק", גליציריוזין (*Glycyrrhizin*). מ' זהרי, עולם הצמחים, הוצאת עם עובד, תל אביב 1969, עמ' 254 [להלן, זהרי, עולם].

20 ר"ע לעף סבור שהכוונה ללענה (*Artemisia*). פלורה, ח"א, עמ' 384.

21 לדעת ר' פליקס (עולם הצומח המקראי, ירושלים תשכ"ז, עמ' 224 [להלן, פליקס, עולם]; כלאי, עמ' 147 הערה 22), יש לזהות את האיזמא עם ההגא מצוי (*Alhagi maurorum*) וה"האגא – היג" כקידה השעירה (*Calycotome villosa*). לעומתו ב' צ'יזיק (אוצר הצמחים, הרצליה תשי"ב, עמ' 51) זיהה אותה כשיח האשחר (*Rhamnus*). על ה"הג" במקורות ימי הביניים, ראה עוד ז' עמר, "הגים וחגים", סיני, קטו (תשנ"ה), עמ' רפד-רפת.

22 כך למשל, העדפנו להציג את ההדס בין ארבעת המינים, למרות שניתן היה לסווגו גם בין הצמחים הריחניים.

23 S.G. Harrison, G.B. Masefield, M. Wallis, *The Oxford Book of Food Plants*, Oxford University Press 1969, p. 106

היטב באזור בקעת ים המלח, ולכן הוא נכלל בין הפירות שנשתבחה בהם הארץ.²⁴ בבבל בית גידולו נרחב מאוד.²⁵ כימינו נפוצים גידולי התמר בעיראק כולה, והיא משמשת ארץ יצוא חשובה של תמרים לשוקי העולם.²⁶

התמר הוא עץ חשוב באזורים החמים ובמדבריות וזאת משום פרותיו המתוקים ומגוון מוצרי המזון שהוכנו מהם.²⁷ לא פחות חשובים גם שאר חלקי העץ, ששימשו כחומר גלם לבניין ותעשייה. גזעי תמרים שימשו להכנת קורות לבתים והכפות שימשו להכנת כלים שונים, כגון סלים, אגד לבשמים או מניפות.²⁸

סיכון סוכות בכפות תמרים נזכר לראשונה במקרא. בין מיני הצומח שפוקד נחמיה להביא לשם מטרה זו מאיזור ההר של ארץ ישראל נמנה גם התמר.²⁹ אולם בקשה זו תמוהה, באשר יש להניח שהמעטו לגדלו שם, משום שהוא מניב פרות באזורים חמים, כגון בקעת הירדן. ואפשר שמדובר בפרטים שגודלו לנוי או כפליטי תרבות.

פוסקי הלכה בארצות המזרח, באזורים בהם גדלו עצי תמר, דנו בשאלת הסיכון בכמה מחלקי התמר. הרדב"ז (מצרים וארץ ישראל, מאה 16) נשאל האם סיכון ב"מכבדות"³⁰ שעדיין מצויים עליהן הפרות, פוסל את הסוכה, כאשר יש בה גם חללים שאינם מכוסים בסכך: "שאלת ממני על סוכה שסמכוה במכבדות של תמרה ובהם תמרים וכיוצא בהם והיה הפסולת מרובה על האוכל..."³¹ הרדב"ז קובע שהפרות אינם מצטרפים לחלל הסוכה כדי לפוסלה, שאין שיעורים שונים מצטרפים לפסול.³²

בתימן דן ר' יחיא צאלח (צנעא, מאה 18) בשאלה האם מותר לסכך "במחצלת העשויה מחריות של לולבים"³³. ה"חריות" הן עלי התמר המכונות במקרא "כפת תמרים"³⁴. העלים מורכבים משרדה קשיחה, שממנה יוצאים עלעלים המכונים בספרות חז"ל "הוצים"³⁵.

24 ברכות לו ע"א.
 על תפוצתו, זניח, חלקי העץ ושימושיהם בספרות חז"ל, ראה: לעף, פלורה, ח"ב, עמ' 306-362;
 פליקס, עצי פרי, עמ' 115-130; מ' בר, אמוראי בבל, פריקים בחיי כלכלה, רמת גן תשמ"ב, עמ' 94-105; א' איילון (עורך), התמר "עץ החיים" סגולותיו ושימושיו, תל אביב תשמ"ח.
 26 עיראק היתה ארץ המוצא לייבוא עצי תמר לצורך חידוש חלקות התמר בארץ בראשית המאה, על כן ראה מאמרו של ש' סטולר בתוך א' גור, פ' שפיגל, ח' אופנהיימר, י' פת וש' סטולר, גידול פירות (בעריכת י"מ מרגלית), הוצאת ספרית השרדה, תל אביב 1961, עמ' 130-131.
 27 כגון, דבש, שכר, רסק תמרים ועוד. יש לציין שאכלו את לב הדקל (קור) והכפניות, אולם חשיבותם היתה פחותה.
 28 כגון להכנת אגד לבשמים (בן איש חי, משפטים עמ' קח, סעיף י). האגדים נעשו כנראה מההוצים (עלעלים) של כפות התמר, כפי שנהוג כימינו לצורך אגידת ארבעת המינים. מן הלולבים הצעירים הכינו מניפה שנקראה "מרווחה" (מלשון רוח בערבית) להקל על החום הכבד השורר בימי הקיץ (שם, הלכה יא).
 29 נחמיה ח, טז. ניתוח ורינון של מקור זה ראה להלן, ערך הדס.
 30 הכוונה ל"אשכולות" הפרי, המורכבים מנצרים רבים, עליהם ערוכים הפרות, והמחוכרים לגזע באמצעות ענף.
 31 ר' דוד בן שלמה אבן זימרא, שאלות ותשובות הרדב"ז, ורשה תרמ"ב, ח"ה, סימן רנו, לד ע"א [להלן, שו"ת הרדב"ז].
 32 לפי ההלכה סכך פסול פוסל כד' טפחים ואילו אויר פוסל בשלושה טפחים.
 33 שו"ת פעולת צדיק לר' יחיא צאלח, מהדורת ש' גרידי, ירושלים תשל"ט, ח"ב, סימן סח [להלן, שו"ת פעולת צדיק].
 34 ויקרא כג, מ.
 35 ראה למשל: סוכה לב ע"ב.

ששימשו בין היתר להכנת סלים שונים.³⁶ מדבריו נראה, שכוונתו למחצלאות שהוכנו מהעלעלים. הלכה למעשה הוא קובע: "במקומינו זה שהם קרים אין עושים אותה לשכיבה כמו במקומות החמים שפיר דמי לעשותה לסיכוך".
 בבבל, בה התמרים מצויים, סיככו בכפות תמרים. ר' יוסף חיים מוצא גם רמז למנהג שהשתרש: "ופה עירנו המנהג לסכך בענפים של דקל — צדיק כתמר יפרח".³⁷ יהודי מרוקו הכינו את הסכך וגם את דפנות הסוכה מענפי דקל או קנים והקפידו שהסוכה כולה תהיה ירוקה מבחוץ.³⁸

הדס (*Myrtus communis*) — חלקים לסיכוך: ענפים ובידים

ההדס זוהה עם "עץ עבות" שבמקרא, הניטל בין ארבעת המינים בסוכות.³⁹ ההדס נמנה בין צמחי הבושם החשובים בעת העתיקה⁴⁰ ובימי הביניים.⁴¹ מקומו ניכר ברפואה,⁴² בפולקלור ובאמונות העממיות.⁴³ במקורות ההלכה, המנהג וההגות נזכר כצמח שנטל חלק בטקסים שונים, כגון בהבדלה שבמוצאי שבת, מנהגים קבליים ועוד.⁴⁴
 ההדס הוא בן שיח או שיח ירוק עד וריחני. תפוצתו העולמית משתרעת בארצות המזרח התיכון ובהודו. הוא מתקשה לגדול במקומות קרים שהטמפרטורות שלהם יורדות הרבה מתחת לאפס מעלות. מכאן שהוא אינו גדל בר בארצות מרכז אירופה וצפונה.⁴⁵
 בארץ גדלים הדסים בר בעיקר בצפון הארץ, בגליל ובמיוחד בצפת וסביבתה.⁴⁶

- 36 כגון "צנא", "כפיה" ו"חותל". ראה פליקס, עצי פרי, עמ' 120.
- 37 בן איש חי, ירושלים תשמ"ו, שנה ראשונה, פרשת האזינו, הלכה א, עמ' רפה (תהילים צב, יג), על סיכוך בבבל בכפות תמרים, ראה עוד: ילקוט מנהגים ממנהגיהם של שבטי ישראל (א' וסרטיל, עורך), ירושלים תשנ"ו, עמ' 170 [להלן, וסרטיל, ילקוט].
- 38 וסרטיל, שם, עמ' 441.
- 39 ויקרא כג, מ.
- 40 על ההדס במקרא ובספרות חז"ל ראה לעף, פלורה, ח"ב, עמ' 247-257; הנ"ל (בתרגום עברי מגרמנית), "ההדס", חלמיש, 4 (1986), עמ' 11-14; פליקס, עצי פרי, עמ' 195-202.
- 41 על עיטור ספרי תורה בהדסים בתקופת הגאונים, ראה שערי שמחה לרי"ץ גיאת, ישראל תשכ"ד, ח"א, קיז, ח, והשווה חז"ל שם טוב לר' שם טוב גאגין, לונדון תש"ח, ד-ה, עמ' 12; וראה עוד ד' שפרבר, מנהגי ישראל, ירושלים תשמ"ט, ח"א, עמ' קכח-קלא. על שימושו בארץ ישראל ראה ז' עמר, גידולי ארץ-ישראל בימי הביניים תיאור ותמורות, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, רמת גן, תשנ"ו, עמ' 111-112 [להלן, עמר, גידולי].
- 42 ראה למשל מאמרים ברפואה לרבי רפאל מלכי (מהדורת מ' בניהו), ירושלים תשמ"ה, עמ' קכט; מעשה טוביה, צ"ד וינציאה תס"ז, פרס רימונים, קל ע"א.
- 43 א' דפני, הדודאים נתנו ריח — פרקים מפולקלור צמחי ישראל, חיפה תשמ"א, עמ' 23-25; ע' פז, "הרואה הדס בחלום — ההדס והאמונות סביבו", טבע וארץ, לא (תשמ"ח), עמ' 14-17.
- 44 כגון ברית מילה, ראה במאמרי: "מה מקור המנהג להריח בהדס ברית מילה", שמעתין, 139 (תש"ס), עמ' 66-71. על ההדס בהגות היהודית ראה במאמרי: "מריח בשמים לעולם הנשמות וגן עדן: התגבשותו של סמל הגותי", דעת, 47 (תשס"א), עמ' 53-68.
- 45 מ' כסלו, ההדס, בתוך, החי והצומח של ארץ ישראל אנציקלופדיה שימושית מאוירת, ע' אלון (עורך), הוצאת משרד הבטחון, 1990, כרך 10, עמ' 240 [להלן, אנצ' החי].
- 46 על ההדס בארץ ישראל, ראה: פינברון ודנין, עמ' 455.

בספרי ההלכה במזרח נזכר ההדס כצמח ששימש לסיכוך סוכות.⁴⁷ נוהג זה קדום מאוד והוא נזכר לראשונה במקרא. עם שיבת גולי בבל לארץ מבקש נחמיה מהעם לאסוף סכך לשם בניית הסוכות: "צאו ההר והביאו עלי זית ועלי עץ שמן"⁴⁸ עלי הדס ועלי תמרים ועלי עץ עבות לעשות סוכות".⁴⁹ נחמיה מפנה את העם לאסוף ענפים מעצים המצויים בחורש הים תיכוני, שבאזור ההר של ארץ ישראל. מרשימת העצים שבפסוק עולה, שהיתה העדפה לעצים ירוקי עד (תמר, זית, הדס ואורן ירושלים), שעליהם אינם נושרים גם לאחר גיזומם. מעניינת העובדה, שהתמר וההדס נמנים בין ארבעת המינים הניטלים בחג ואפשר שסיככו בהם מסיבה זו.

לדעת י' פליקס הופנה העם ליערות הבר לשם איסוף הענפים בפרק הזמן שבין חורבן הבית לבניינו משום שבתקופה זו נחרבה החקלאות ועלו צמחי יער עבותים, שהיו מתאימים לשם בניית סוכות גדולות ונאות.⁵⁰

במאה העשירית לספירה בכבל, מנה ר' סעדיה גאון את ההדס בין הצמחים המתאימים לסיכוך: "ועצם הסכך צריך להיות מגידולי קרקע, כגון הדסים או ענפי תמרים או קנים או ערבות או כיוצא בהם".⁵¹ לפי עדויות במאות האחרונות נהגו תושבי צפת לסכך את סוכותיהם בכדי ההדס.⁵²

גם בכבל היה מקובל לסכך בהדסים. עובדה זו נלמדת, בדרך אגב, מתשובתו של ר' יוסף חיים מבגדד (1835-1909) הקובע שאין לזרוק את הסכך העשוי מהדס, משום ביוון, אלא יש להסיק בעזרת הבדים את התנור שמכינים בו לחם לשבת ויום טוב.⁵³ מסתבר, שההדס היה צמח סיכוך חביב מפני ריחו הטוב ורעננותו לאורך כל ימות החג. אפשר שתרמה לכך גם העובדה שהוא צמח בושם בעל סמליות יהודית חשובה, כפי שציינו לעיל.

47 בארצות אחרות במזרח יש שציפו את כתלי הסוכה או לפחות את שער הכניסה בהדסים. בקרב יהודי תוניס נפוץ סיפור מפורסם על הפקעת מחירי הדסים על ידי המוכרים הגויים וכיצד פגע ר' ישועה בסיס באדם שגרם לכך, על כך ראה ג' סלושץ, "מעשה בהדסים לסוכה ובבן אדם פורח באויר", הובא בתוך ספר המועדים (יו"ט לוינסקי עורך), תל אביב תשי"א, ד, עמ' 112-114.

48 בפרשנות למונח "עץ השמן" הוצעו עצים אחדים, כגון הזית (*Olea europaea*) והברוש (*Cupressus*). נראה לקבל את זיהויו של י' פליקס שהכוונה לאורן ירושלים (*Pinus halepensis*), שהיה עץ יער חשוב בארץ. על זיהויים אלה, ראה פליקס, עצי בשמים, עמ' 195-199.

49 נחמיה ח, טו. הבבלי ציין שההדס ו"ענף עץ עבות", מזוהים עם אותו צמח — ההדס (*Myrtus communis*) אלא שהראשון הוא הדס "שוטה" — שאינו משולש (בעל שלושה עלים מסודרים ברור) ואילו השני הוא ההדס המשולש הנדרש לשם מצוות ארבעת המינים (סוכה יב ע"א).

50 י' פליקס, טבע וארץ בתנ"ך — פרקים באקולוגיה מקראית, ירושלים תשנ"ב, עמ' 377-381.

51 סידור רב סעדיה גאון, כחאב גמא אלצלואת ואלתסביח (עורכים י' דודון, ש' אסף, י' יואל), מקיצי נרדמים, ירושלים תשל"ל, עמ' רלג-רלד.

52 ראה א"מ לונץ, לוח ארץ ישראל, 4 (תרנ"ט), עמ' 38; מ' מאיראווין, "צמחי ארץ הצבי", ירושלים (א"מ לונץ, עורך), ד (תרנ"ב), עמ' 125. ההדסים בצפת נזכרו בספרותנו בהקשרים נוספים. לפי עדויות כימי הביניים גדלו שיחי הדסים ליד קברות צדיקים (עמר, גידולי, עמ' 112). השמשים של בתי הכנסת בצפת חילקו בערב שבת למתפללים חבילות עצי הדס לשם ברכה קודם הקידוש: לונץ, שם, עמ' 34.

53 שו"ת תורה לשמה, ירושלים תשל"ו, סימן קסח. והשווה לציון 64.

ערבה (Salix) – חלקים לסיכוך: ענפים

הערבה היא צמח נפוץ, הגדל בגדות נחלים, במגוון אקלימים ואזורים גיאוגרפיים בעולם.⁵⁴ הערבה נזכרה כצמח מועדף לסיכוך בקהילות המזרח.⁵⁵ בארצות אירופה הכינו מנצרי הערבות מחצלאות ששימשו לריפוד עגלות, ויש שעשו בהן שימוש לסיכוך הסוכה. אולם רבנים ופוסקים יצאו נגד שימוש זה בטענה שהן מקבלות טומאה, כאשר הן נחשבות לכלי שיש לו שימוש. מן המקורות שבידינו עולה, שתעשיית מחצלות מערבות או קנים (ראה להלן) היתה נפוצה, ולכן רבנים במקומות ובזמנים שונים הזהירו שלא להשתמש בהן לסיכוך. אחת הדוגמאות לכך הם דבריו של ר' יעקב עטלינגר (גרמניה, 1758-1872): "וחדשים מקרוב באו שהתחילו במדינתנו לסכך במחצלות של ערבה אשר לא שיערו אבותינו ואותם מחצלות הם עומדים לשכב ולישב עליהם כעגלות."⁵⁶

צמחים ממשפחת הדגניים

'חמשת מיני דגן'

השימוש בקנים של שיבולי דגנים לשם סיכוך נזכר בספרות התנאים המשקפת את המציאות החקלאית בארץ ישראל. יש להדגיש, שהמונח 'קש' בספרות חז"ל בא בהוראות שונות, וכדיונים על הסיכוך הכוונה בעיקר לקנה השיבולת הנותר לאחר הדיש.⁵⁷ קשה לדעת עד כמה היה נפוץ הסיכוך בקש. אולם סביר להניח, שהדבר היה שכיח במיוחד בארצות החמות, שבהן קציר השעורים והחיטים כבר נסתיים לקראת סוף הקיץ ואז היה הקש מוצר צמחי זמין.⁵⁸ ראה לכך ניתן אולי למצוא בדיון המובא בתלמוד הבבלי על מהות החומרים המותרים בסיכוך: "באספך מגרנך ומיקבך (דברים טז, יג) — בפסולת גורן (הדגשה שלי, א"ש) ויקב הכתוב מדבר — ואימא גורן עצמו ויקב עצמו! — אמר רבי זירא: יקב כתיב כאן, ואי אפשר לסכך בו... רב אשי אמר: מגרנך — ולא גורן עצמו, מיקבך — ולא יקב עצמו."⁵⁹ כלומר, הכתוב יוצא מנקודת הנחה שהסיכוך יתבצע באמצעות פסולת של דגן (קש ותבן), המתקבלת בשלב הגורן, לאחר הפרדת גרגרי הדגן הנאכלים מהקנים והמוצים המשמשים בדרך כלל למאכל בהמות,⁶⁰ או לאחר דריכת הענבים ביקב (החלקים המעוצים שאליהם מחוברים הענבים שבאשכולות).⁶¹

- 54 על מיני הערבות, ראה פינברון ודנין, עמ' 94.
 55 כגון באפגניסטן, ראה וטרטיל, ילקוט, עמ' 33; וכן אצל יהודי בוכארה, שם, עמ' 205.
 56 בכורי יעקב על הלכות סוכה, בתוך ערוך לנר, ירושלים תשמ"ח, או"ח, סימן תרכט, ס"ק ו [להלן, בכורי יעקב].
 57 על הוראותיו של מונח זה במקרא ובספרות חז"ל, ראה י' פליקס, החקלאות בארץ ישראל בימי המקרא המשנה והתלמוד, ירושלים תש"ן, עמ' 261-263 [להלן, פליקס, החקלאות].
 58 על זמני הקציר בארץ ישראל, ראה: פליקס, שם, עמ' 183-186.
 59 סוכה יב ע"א. והשווה לפירושו של רש"י על הפסוק בדברים שם: "דבר אחר באספך מגרנך ומיקבך, למד שמסככין את הסוכה בפסולת גורן ויקב".
 60 ראה בהרחבה, ש' אביצור, הגורן, הוצאת מוזיאון הארץ, תל אביב תשמ"ד, עמ' 3 ואילך; פליקס, החקלאות, עמ' 217-233.
 61 השדרה המרכזית והפסיגות המסתעפות ממנה (ראה פליקס, עצי פרי, עמ' 74). חומר רקע על הגפן, היין ושיטות הכנתו ביקב, ראה בהרחבה: ר' פרנקל, תולדות עיבוד יין ושמן בגליל בתקופת המקרא,

במשנה נאסר סיכוך בחבילות של קש: "חבילי קש... אין מסככין בהן" (סוכה, פ"א מ"ה). ר' ירמיה הסביר את קביעת המשנה: "מפני מה אמרו חבילי קש... אין מסככין בהן פעמים שאדם בא מן השדה בערב וחבילתו על כתיפו ומעלה ומניחה על גבי סוכתו כדי ליבשה"⁶². כוונתו היא לכך, שאמנם, בדרך כלל, התבואה נקצרת כשהיא יבשה אולם פעמים, מטעמים שונים, היא נקצרת בהיותה ירוקה ואז מניחים אותה בחבילות לשם ייבוש על גגות הבתים, ואז היא נחשבת למקבלת טומאה ואסורה בסיכוך. בתוספתא הובא דין נוסף לגבי הסיכוך בשבולים: "סיככה בשובלין אם היה הקש מרובה על הדגן — כשירה. ואם לאו — פסולה"⁶³. כלומר, יש לסכך בשבולים שנידרשו והופרדו מגרגרי הדגן המשמשים למאכל. אולם אם הדגן, כלומר הגרגרים, רבים מהקנים — סכך זה פסול.

בעניין השימוש בשבולי דגנים לסיכוך הסוכה יש לציין את מנהגם המיוחד של בני תימן. ר' יוסף קאפח מוסר שסיככו בדקלים וחריותיהם (= כפות התמרים, העלים) ו"מההדרין מסככים סוכתם בקני השבלים של המצה השמורה"⁶⁴. ככל הנראה, השימוש המשני בקנים של מיני הדגן (חיטה שעורה וכו'), שמהם אפו את המצה השמורה (בחודש תשרי ולא בניסן!) נועד לשם קיום מצווה נוספת בדבר שנעשתה בו כבר מצווה⁶⁵.

תירס (*Zea mays*) — חלקים לסיכוך: גבעולים, עטיף הקלחים

הכובשים הספרדים הביאו את התירס מאמריקה⁶⁶ לארצם בראשית המאה ה-16. משם התפשט התירס לאירופה, ומאוחר יותר, על ידי סוחרים פורטוגזיים, לאסיה ולאפריקה⁶⁷. התירס נמנה עם הגידולים החשובים ביותר שהגיעו מאמריקה ל"עולם הישן". במקומות שהיה מחסור בדגנים, הפך לגידול חשוב בשל ערכם התזונתי הגבוה של גרגריו. כניסתו

המשנה והתלמוד, חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה, תל אביב תשמ"ד; מ' ברושי, היין בארץ ישראל הקדומה, ספרית אדם ועמלו, מוזיאון הארץ, תל אביב תשמ"ה.
62 שם, ע"ב. השווה לתוספתא (סוכה, פ"א ה"ו, מהד' ליברמן, עמ' 257): "סיככה בקנים ובדוקרנים אף על פי שמדביקן זה לזה כשרה". כלומר הנחתם יחד כאגודה אינה אסורה אלא אם כן הם מחוברים ואז הם נחשבים כחבילה.

63 תוספתא סוכה, מהדורת ליברמן, פ"א ה"ו. והשווה בבלי, שם, יג ע"א.

64 י' קאפח, הליכות תימן, ירושלים תשמ"ז, עמ' 33. והשווה עמ' 14: "מצה שמורה מכינים בחודש תשרי (הדגשה שלי, א"ש), שהוא עונת הקציר. אדם מתקשר עם אחד האיכרים וקונה ממנו חלקת קמה בתוך שדהו... מאלם ומביא הביתה בתוך שקים. בבית גוזזים השבלים מן הקנים, חובטים אותן במקלות באחד מחדרי הבית שבקומת קרקע. את הקנים — "חשר" — מאלמים שוב ומצניעים אותן בשביל לסכך בהם הסוכה...".

65 ובלשון הפוסקים: "הואיל ואיתעביד ביה חדא מצוה יתעביד ביה מצוה אחרינא". מגמה זו ניכרת כמנהגים נוספים, כגון הרחה בהדסים של מצוות ארבעת המינים בהבדלה, ראה: טור, הלכות שבת, סימן רצו. וראה בהרחבה: ד' שפרבר, מנהגי ישראל — מקורות ותולדות, ח"ב, מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"א, עמ' קצג-רב.

66 על התירס וזניו, ראה W. Schery, *Plants for Man*, Second Edition, New Jersey 1972, pp. 411-417. על שמותיו בספרות ההלכה, ראה לעף, פלורה, עמ' 799-800.

67 על מסלול התפשטותו ושאר גידולים בעולם הישן, ראה בהרחבה H.G. Baker, *Plants and Civilization*, London 1970, pp. 73-86.

לאזורים חדשים נתאפשרה בשל יכולת הסתגלותו לקרקעות או לתנאי אקלים שונים, כגון מקומות קרים באירופה השונים מהאקלים החם בארץ מוצאו.⁶⁸ עיקר שימושו של התירס היה הכנת מאכלים מהקלח הצהוב שבראש הצמח. אולם השתמשו גם בשאר חלקי הצמח למטרות נוספות כגון מספוא לבהמות וצרכים תעשייתיים. בספרות ההלכה נידונה שאלת הסיכוך בחלקיו השונים. בעל סידור "בית השואבה" מוסר: במקומות אלו של ערי איטליה והרבה מקומות מערי אדום (אירופה) דנהיגי ליתן בכסותות עלים של מין קטנית הנקרא בלשון איטליה גרא"ן טורק"ו... אין מסככין בעלין...⁶⁹

העלים הירוקים העוטפים את האשכול והמוסרים טרם האכילה שימשו באיטליה למילוי כרים וכסתות. משום כך, מציין אשכנזי, הם נחשבו למקבלי טומאה והסיכוך בהם נאסר. ר' אברהם שטיינברג דן בכשרות סיכוך בגבעולי התירס: "במה שנוהגים לכסות בסכך הנקרא לאבות שהן ידות לאוכלין הנקרא קאקריזיס". הספק שהועלה היה, שגבעולי התירה משמשים "יד" (=בסיס, ראה לעיל) לאשבולים, ולפי ההלכה הם מקבלים טומאה. אולם הוא מתיר לסכך בהם באשר אין הם משמשים למאכל אדם.⁷⁰ בעקבות הספיקות בכשרות גבעולי התירס דן ר' אברהם יצחק גליק בשאלה האם אדם שסיכך ב"פסולת חוטי (=חיטי, א"ש) ישמעאל שקורין טענגרע (=תירס)" צריך להדר ולהחליפם בקנים ירוקים שהובאו לפניו.⁷¹

קנה מצוי (*Phragmites australis [= communis]*); עבקנה שכיח (*Arundo donax*): זרדין. חלקים ומוצרים לסיכוך: קנים ומחצלאות

ה'קנה' נזכר בספרות חז"ל ובמקורות ימי הביניים פעמים רבות. הקנה המצוי הוא עשב רב שנתי גבוה ובעל קנה עב וחלול. הוא גדל בבתי גידול לחים, כגון מעיינות, נביעות, גדות נחלים ואגמים, באזורים רבים בעולם ("צמח קוסמופוליטי").⁷² ייתכן מאוד, שחלק ממקורות ההלכה המתייחסים ל'קנה' מתכוונים למעשה למינים שונים של עבקנה (*Arundo*), הגדלים אף הם בבתי גידול לחים והדומים במידה רבה לקנה המצוי, אלא שתחום תפוצתם מצטמצם לאזורים היס תיכוניים ואירנר-טורניים.⁷³

- 68 ח' הלפרין (עורך), האנציקלופדיה לחקלאות, תל אביב תשכ"ו-תשמ"ב, ח"ב עמ' 80. על השימוש בתירס באירופה לאור ספרות ההלכה, ראה למשל ר' שניאור זלמן מלאדי, שו"ע הרב, ברוקלין תשכ"ז, א"ח, סימן תנג; משנה ברורה, ניו יורק תש"י, שם, סי"ק ד.
- 69 סידור בית השואבה לר' יהודה אשכנזי, תל אביב תשנ"ג, הלכות סוכה, אות כו.
- 70 שו"ת מחזה אברהם, ניו יורק תשכ"ד, סימן קלו. על הסיכוך בגבעולי התירס השווה עוד מנחת אהרון, לר' אהרון רוזנפלד ששאל: "סיכך סוכתו בפסולת קטניות הנקרא טענגרע..." (הלכות סוכה, סימן שלו).
- 71 יד יצחק, מיהליפלווא, תרס"ב-תרס"ט, ח"ב סימן קכ. על שמות התירס: "קאקאריזיס", חיטי ישמעאל, "חיטי טורקיא" ו"טענגרע", ראה: לעף, פלורה, ח"א, עמ' 800; ובהרחבה: א"א שמש, "ברכות הנהנים" על הצומח ומוצריו בהלכה ובמנהג מהמאה ה-16 ועד לזמננו, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, רמת גן תשנ"ט, עמ' 128-130.
- 72 פינברון ודנין, עמ' 876. וראה עוד שם על הסינונימים שלו.
- 73 ראה עליו פינברון ודנין, שם.

הקנה נחשב לגידול חשוב בתקופת חז"ל. הוא שימש לבניין (ראה להלן) ולהכנת כלים שונים כגון, קני מאזניים, כלי נגינה, מקל תמיכה לנוודים, קולמוסים ומחצלאות.⁷⁴ ייצור סלים, רשתות ומחצלאות היה מקובל בארץ ישראל עד לראשית המאה העשרים, בעיקר בקרבת ביצות, כגון באזור החולה.⁷⁵

סיכוך סוכות באמצעות קנים נזכר בספרות חז"ל. למרות שהקנה נפוץ בארץ ישראל יש שגידלו אותו ב"חושות" מיוחדות.⁷⁶ בזכות העובדה, שהתרבותו קלה ומהירה (על ידי קנה שורש זוחל), הוא נחשב למוצר זול מאוד. ארץ ישראל ענייה בעצים מתאימים (ארוכים וישרים) לקירוי מבנים. הקושי להשיג עצים מקומיים לבניין היה גדול יותר אצל השכבות הנמוכות של האוכלוסייה.⁷⁷ משום כך השתמשו לעתים לקירוי הבתים בקנים, שאורכם גדול למדי והנחתם בצפיפות יוצרת צל. עד למאה העשרים שימשו הקנים בארץ ישראל בסיס לקירוי בתים ולסיכוך מבנים ארעיים (סוכות, אהלי מחצלות ועוד).⁷⁸

המשנה אסרה סיכוך בחבילות של קנים: "חבילי קש וחבילי עצים וחבילי זרדין"⁷⁹ אין מסככין בהן" (סוכה, פ"א מ"ה). ר' ירמיה הסביר את קביעת המשנה: "...מפני מה אמרו חבילי קש וחבילי עצים וחבילי זרדין אין מסככין בהן פעמים שאדם בא מן השדה בערב וחבילתו על כתיפו ומעלה ומניחה על גבי סוכתו כדי ליבשה".⁸⁰

הקנים הירוקים הונחו על גג הבית לשם ייבוש כדי להכשירם להסקה, ייצור כלים וכדומה. אי ייבושם באופן נאות היה גורם לריקבונם או לקבלת קנים שאינם חזקים ועמידים דים. הנחתם שלא לשם סיכוך סוכת החג אסורה משום "תעשה ולא מן העשוי". כלומר הסוכה עשויה, אולם לא לשם המצוה.

הקנה בנוי פרקים פרקים והינו חלול. הרא"ש (אשכנז וספרד, מאה 13) ציין בתשובותיו שלמרות שלקנים "בית קיבול" — חלל שניתן לאחסן בו חומרים שונים, אין הם מקבלים טומאה כאשר אין משתמשים בחלל הקנה ככלי.⁸¹ לפי זה, קני חיזון (= במבוק,

74 על שימושי השונים, ראה פליקס, עולם, עמ' 288-290.

75 אביצור, חיי יום יום בארץ ישראל במאה הי"ט, הוצאת עם הספר, תל אביב תשל"ג, עמ' 258-259 [להלן, אביצור, חיי].

76 פליקס, החקלאות, עמ' 39, 85.

77 פינצי, חרושת העץ בתנ"ך לאור המימצא בארצות המקרא ובספרות חז"ל, חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה, רמת גן, תשמ"ה, עמ' 10-11. אגב נציין שמלכים ועשירים ייבאו עצים יקרים לבניין מארצות שכנות, כגון ארז לבנון (*Cedrus libani*). על השימוש בעצים לקירוי בתים, ראה: ג' ביגר ונ' ליפשיץ, "השימוש בעץ בבית הערבי הארץ-ישראלי", קתדרה, 92 (תשנ"ט), עמ' 199-202. אביצור, חיי, עמ' 35-37.

79 רש"י פירש "וחבילי זרדים": "מין קנים הם. שעושין זרדים טייל"ש בלעז (= צינורות, גבעולים, מ' קטן, אוצר לעזי רש"י, ירושלים תשמ"ד, מס' 760) ואוגדין אותם ובעודן לחין בהמה אוכלתן ולכי יבשי עומדים להסק". כוונתו לקנים המשמשים למאכל בהמה ולהסקה. "לולבי זרדים", כלומר הנצרים הירוקים והעדינים של הקנים שימשו גם למאכל אדם לאחר שליקה, כבישה במלח או חומץ. על כך ראה פליקס, ירושלמי שביעת, ח"ב, ירושלים תשמ"ז, עמ' 141-146.

80 סוכה יב ע"ב. השווה לחוספתא (סוכה, פ"א ה"ו, עמ' 257): "סיככה בקנים ובדוקרנים אף על פי שמדביקן זה לזה כשרה". כלומר הנחתם יחד כאגודה אסורה כאשר הם מחוברים ואז הם נחשבים כחבילה.

81 תשובות הרא"ש, כלל כד, סימן יב. על מיני הקנה באירופה ראה: E. Tomanova, *The Wild Flowers*, Book, Galley Press, England 1986, pp. 281.

Bambusa), שקוטרו מגיע ל-40 ס"מ,⁸² ובמקומות גדולם באזורים טרופיים משתמשים בהם לאחסון, הם יחשבו ככלים המקבלים טומאה. כאמור, אחד מהמוצרים החשובים ביותר של הקנים היה המחצלאות. הסיכוך בהם נידון בספרות חז"ל. במשנה (סוכה פ"א מי"א) הובאה מחלוקת תנאים בקשר לכשרות המחצלאות:

מחצלת קנים גדולה — עשאה לשכיבה מקבלת טומאה ואין מסככין בה. לסיכוך — מסככין בה ואינה מקבלת טומאה. ר' אליעזר אומר אחת קטנה ואחת גדולה — עשאה לשכיבה — מקבלת טומאה ואין מסככין בה. לסיכוך — מסככין בה ומקבלת טומאה.

התלמוד הסביר את המחלוקת כך: לפי תנא קמא יש הבדל בין מחצלת קנים גדולה למחצלת קטנה. הראשונה קשה וגסה, וכאשר אורגים אותה ללא תכלית ספציפית היא מיועדת בדרך כלל לסיכוך, ואילו מחצלת קטנה סתמה עשויה לשכיבה. אולם ר' אליעזר סבור ששתי המחצלאות סתמן לשכיבה.⁸³

בתוספתא הובאה מחלוקת נוספת בעניין המחצלאות. בעוד שהמשנה חילקה בגודל המחצלת בלבד, הרי שהתוספתא התייחסה גם לחומרים הצמחיים ממנה מכינים אותה:

מחצלת של חשיפה ושל גמי גדולה — מסככין בה. קטנה — אין מסככין בה. [של קנים ושל חלף גדולה — מסככין בה ארוכה — אין מסככין בה]. ר' ישמעאל בי ר' יוסה אמר משם אביו [אמו] אף ארוגה [ארוכה] מסככין בה וכן היה ר' דוסה אומר כדבריו.⁸⁴

לפי מקור זה מחצלאות הוכנו בין היתר מצמחי בר שונים. ה"חשיפה" (ובנוסחאות אחרות "השיפה") מזוהה עם אחד ממיני הסוף (*Typha*) הגדל בר באזורים לחים של ארץ ישראל.⁸⁵ ה"גמי" זהה לאחד ממיני הגומא (*Cyperus*), הגדל בבתי גידול לחים או לצמחי בר נוספים ששימשו לייצור סיבים.⁸⁶ ה"חלף" שבחז"ל מתאים לצמח המכונה בימינו חילף החולות (*Desmostachya bipinnata*),⁸⁷ הנמנה עם משפחת הדגניים.⁸⁸

82 על גידולו של החזרן, ראה פאהן, מגדיר, עמ' 482.

83 בכלי, סוכה יט ע"ב.

84 תוספתא סוכה פ"א, ה"י, מהדורת ליברמן, עמ' 259. (ההוספות שבסוגריים המרובעים הובאו בין שינויי הנוסחאות שם; והשווה לנוסחת התוספתא כ"ט וילנא, דפוס ראם). והשווה לברייתא שהובאה

בבבלי (סוכה טז ע"א): "מחצלת של שיפא ושל גמי שיריה אע"פ שנפתחו מכשיעורה אין מסככין בהן מחצלת הקנים גדולה מסככים בה קטנה אין מסככין בה, ר' אליעזר אומר אף היא מקבלת טומאה ואין מסככין בה".

85 לעף, פלורה, ח"א, עמ' 579. השווה תוספתא (כלאים פ"ג הי"ד, מהדורת ליברמן עמ' 216-217): "... התשיפה והאיטן והגמי וכל הגדלין באפר (= באחו) מיני דשאין..." וראה בהרחבה תוספתא כפשוטה, עמ' 633-634.

86 לעף, שם, עמ' 569. לדעת פליקס, המונח "גמי" הוא שם כולל לסיבים שהופקו מצמחים שונים ששימשו לתעשייה והגומא הוא אחד מהם. פליקס, עולם, עמ' 294. על שימושו של הגמי בעולם הקדום, ראה: ש' קליין, "הנייר והעשיתו בארץ-ישראל", בתוך המסחר, התעשייה והמלאכה בארץ-ישראל בימי קדם, קובץ מאמרים (ש' ייבין, עורך), ירושלים תרצ"ז, עמ' 61-84 [להלן, קליין, נייר].

87 על חילף החולות, ראה, שם, עמ' 884.

88 לעף, שם, ח"א, עמ' 70; י' פליקס, הצומח החי וכלי החקלאות במשנה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 64.

גם התוספתא עוסקת במקרה של עשיית מחצלת ללא יעוד שימושי מוגדר. נקודת המחלוקת לגבי כשרותן של המחצלות היא מהו שימושן המקובל. לפי הדעה הראשונה מחצלת גדולה משמשת לסיכון ולא לרביצה או שכיבה, ולכן מותר לסכך בה, בעוד שקטנה משמשת לשכיבה.

רש"י (צפון צרפת, מאה 11) ופרשנים אחרים בעקבותיו הסבירו, שדין המחצלת נקבע בהתאם לאופי החומר ממנו היא נארגת, כאשר חומר המוצא מעיד על שימושה המקובל: שיפה וגמי הם חומרים רכים, ולכן המחצלת רכה ועדינה ואין שוכבים עליה בעוד שהקנים והמחצלת שמכינים ממנה נועדה לרביצה על הקרקע.⁸⁹ הרמב"ם (ספר מצרים וא"י, 1138-1204) פסק כדעת תנא קמא שבמשנה.⁹⁰ ובעקבותיו גם ר' יוסף קארו (א"י, מאה 16) בספרו הגדול "שולחן ערוך".⁹¹

בגלל חוסר הידיעה האם המחצלות נועדו לסיכון או שימושים אחרים, הפוסקים לארצותיהם ציינו לקהל עדתם מהו השימוש המקובל בהם באזור מגוריהם. המקורות שנציג להלן, מלבד היותם בעלי מעמד הלכתי חשוב, משמשים מסמך היסטורי למגוון שימושי המחצלות: שכיבה, דריכה, סיכון, הקמת מחיצות, נוי ועוד.
ר' שלמה בן אדרת (רשב"א, ספר מאה 14) מוסר:

מחצלות של קנים שלנו (כלומר, המצויות בברצלונה עיר מגוריו) מסתברא דסתמן לסיכון או למחיצה הן עשויות ומסככין בהן אבל אותם של שיפה ושל קש הבאים מספרד [שאר הערים שבספרד] סתמן טמאות, שעשויות הן לשכיבה או למדרסות [=לדריכה] ואותן שיש להן לולאות סתמן אינן לשכיבה ושמן מוכיח עליהן שאינן עשויות אלא לנאות בהן את הקירות וטהורות.⁹²

הרשב"א, אם כן, מחלק בין המחצלות על פי החומר ממנו הותקנו ושימושן המקובל. בברצלונה היו מצויות מחצלות קנים, שעיקר שימושן היה לסיכון. אולם בשאר ערי ספרד היו מצויות מחצלות של שיפה וקש, ששימשו לשכיבה על הקרקע או לדריכה, המקבלות טומאה, ומשום כך הן אסורות בסיכון.
ר' אברהם אבלי גומבינר (פולין, מאה 17) ציין: "במקומות הללו סתם מחצלת

יש לציין שאמנם שני האחרונים מציינים את הסוג *Eragrostis* — שמו המדעי העכשווי של בן החילף, אולם נראה שהכוונה דווקא לחילף, שכן שני הסוגים נכללו בעבר כסוג אחד ורק במיון הטכסונומי העכשווי הופרדו לשני סוגים שונים. על מיני בן-חילף בארץ, ראה פינברון ודנין, עמ' 881-883.

89 רש"י סוכה כ ע"א, ד"ה גמי וגדולה; "מנחת ביכורים" בפירושו לתוספתא, שם, בתוך ש"ס וילנא, דפוס ראם, 1882 (מהדורת טלמן, תשמ"א).

90 "מחצלת קנים או מחצלת גמי או חלף קטנה — סתמה לשכיבה, לפיכך אין מסככין בה אלא אם כן עשה אותה לסיכון. גדולה — סתמה לסיכון. לפיכך מסככין בה אלא אם כן עשה אותה לשכיבה", משנה תורה, הלכות סוכה, פ"ה ה"ו.

91 שו"ע, או"ח, סימן תרכ"ט, סעיף ו. בניסוח ההלכה התייחס מרן לשני גורמים נוספים המעידים על שימושה המקובל של המחצלת: אם היא חלקה, כגון שהוכנה מקנים או שעובדה כך, הדבר מעיד שנועדה לשכיבה (לשם נוחות). אולם מחצלת בעלת "שפה" (= שוליים) נחשבת לכלי שיש לו בית קיבול והיא אסורה.

92 תשובות הרשב"א, מכון ירושלים תשנ"ז, ח"א, סימן נח.

לשכיב[ה]”⁹³. ר' יחיאל מיכל אפשטיין (רוסיה, מאה 19) מוסר על שימוש אחר — אריזת סחורות בחומר ארוג: ”ואצלינו אינו כן דכל המחצלאות נעשים לכרוך בהן סחורה”⁹⁴. הרב אפשטיין התייחס גם לסיכוך במחצלאות קנים שהשתמשו בהן לריפוד עגלות הסוסים, שהיו כלי הרכב המרכזי במאה התשע עשרה:

אצלינו יש עושים לסיכוך מקנים ארוגים שקורין פאלופעסקע”ס ופשיטא שכשרים אך יש כאלו שבהם עושים דופני העגלות ותחתיהם ופסולתם לסיכוך... ולכן יש להזהר לבלי ליקח מהעגלות אלו האריגים... ויש להזהר בזה מאוד כי במדינתנו רובן של עגלות עשויות מזה.⁹⁵

קנה סוכר (*Saccharum officinarum*) — חלקים לסיכוך: קנים

מוצאו המשוער של קנה הסוכר הוא מהודו. התפשטות הסוכר לארצות סמוכות במזרח הקרוב החלה במאה השביעית בעקבות כיבושי האיסלם.⁹⁶ בחקלאות ימי הביניים נחשב קנה הסוכר לצמח בעל חשיבות משום היותו גידול עיקרי להפקת סוכר. עובדה זו היא גם הרקע לדיונים הרבים עליו במגוון סוגיות הלכתיות, כגון לעניין עורלה,⁹⁷ ברכה,⁹⁸ תרומות ומעשרות⁹⁹ וכדומה.¹⁰⁰

קנה הסוכר גדל באזורים החמים (סובטרופיים וטרופיים) של כדור הארץ, ובתימן החמה היה גידול חקלאי נפוץ וזול יחסית. יש לציין, שקנה הסוכר מתרבה באופן וגטטיבי באמצעות ”חיוץ קנים” — הסתעפויות קנים ממפרקי הדגן, ומכאן קל לגידול ומספק יכול רב. גדול חכמי צנעא במאה ה-18, הרב יחיא צאלח, הסתפק האם מותר לסכך ב”קנים המתוקים”,¹⁰¹ והאם הם נחשבים ל”פרי” המקבל טומאה האסור בסיכוך. מחד גיסא, לדעת בעל הטורים ברכת הקנים ”בורא פרי העץ”, מכאן שהם פרי. מאידך גיסא, הסוכר עצמו הוא פרי של הקנה, אולם מפני שהוא אינו ניכר באשר הוא מצוי בתוך הקנים יש מקום להתיר לסכך בהם.¹⁰² מדבריו משמע, שהוא נטה להתירם גם הלכה למעשה.

93 ר' אברהם אבלי גומבינר, מגן אברהם, בתוך שולחן ערוך מגיני ארץ, פיורדא תקמ”ב, שם, ס”ק ה [להלן, מגן אברהם].

94 ר' יחיאל מיכל עפשטיין, ערוך השולחן, ניו יורק תש”י, אר”ח, ח”ג, סימן תרכ”ט, הי”ג.

95 שם, הלכה יד.

96 M. Watson, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World*, London New York 1983, pp. 24-30

97 שו”ת הרדב”ז, ח”ג, סימן תקלא, לח ע”ב.

98 על המקורות הראשוניים בסוגיה זו, ראה למשל הלכות גדולות, מהדורת ע’ הילדסהיימר, א-ב, ירושלים תשל”ב, עמ’ 95; תוספות, ברכות לו ע”ב ד”ה ברטיבא; משנה תורה, הלכות ברכות, פ”ז ה”ה.

99 שו”ת הרדב”ז, ח”א, סימן תקסג, צב ע”ב.

100 על הסוכר במקורות היהודיים, ראה בהרחבה לעף, פלורה, ח”א, עמ’ 746-765; על הסוכר בימי הביניים, ראה: ז’ עמר, ”חידושים אגרונומיים בראי פרשנות ספרי הקודש וההלכה בימי הביניים”, כד”ד, 3 (תשנ”ו), עמ’ 89-91.

101 כניו זה נזכר אצל הרמב”ם: ”הקנים המתוקים, שסוחטין אותן ומבשלין מימיהן עד שיקפא וידמה למלח”. שם.

102 שו”ת פעולת צדיק, ח”ב, סימן נג והשווה פסקי מהרי”ץ, מהדורת ר”י רצבי, בני ברק תשמ”ז, סוכה,

קנה הסוכר הוא דגן רב שנתי. הקנים מגיעים לאורך של מספר מטרים וצבעם אדום.¹⁰³ מסתבר שלצד היותו גידול נפוץ בחקלאות התימנית, העדיפו לסכך בו, גם משום הנוחות הרבה בהנחת הקנים על גבי הסוכה, ואולי משום יופיים המיוחד.

צמחים ריחניים

ער אציל (*Laurus nobilis*)

ער אציל הוא עץ ירוק עד, שעליו הריחניים ידועים כתבלין ('עלי דפנה') ומגדלים אותו בגינות הנוי. הוא נזכר בספרות חז"ל בשמו הארמי 'דפנא'¹⁰⁴ ויש שזיהו אותו עם ה'ארץ' שבמקרא.¹⁰⁵ בספרות חז"ל הוא נזכר כצמח ששימש בין היתר לבניין מחיצות בין בתים או לתיקון פרצות בגדר.¹⁰⁶

מקור לסיכוך בענפי הער האציל מצאנו אצל ר' משה ריישר, שחי תקופת-מה בארץ ישראל במאה ה-19 ותיאר את מנהגי העדות שבה. עדותו, שתובא להלן, משמשת מסמך חשוב לצמחי הסיכוך המרכזיים בארץ ישראל:

רוב הסוכות עושים שם על הגגות ובצפת עושים הסכך מעצי הדסים כי שם יש הרבה מהם גדלים על הדרכים. ובטבריא מכסין בלולב [כפות תמרים] כי שם [יש] הרבה דקלים. והסוכות תולים אותם בסדינים נאים ובבגדי צבעונים ותולים שמנים וסלתות ויינות ומיני פירות: רימונים, אשכולות ענבים, אתרוגים ושאר מיני פירות נאים. ויש מכסים מעצי לארביר (= ער אציל)¹⁰⁷ המריחים כבשמים וגם במרחץ מזיעים במטעי לארביר כי בצפת יש מהם הרבה והדפנות עושים מקנים ארוכים ועבים נקרא (טרוסטינים) (כנראה קנה מצוי, ר' להלן).¹⁰⁸

כפי שניתן להבחין בעדותו סיכוך הסוכות הושפע מן הצומח שהיה מצוי בסביבה שבה חיו היהודים. הער היה מצוי באזור צפת ולכן סיככו בו. הער האציל גדל בארצות הים התיכון והוא המין היחיד במשפחתו באזור זה. הוא גדל בצפון הארץ באזורים מוגבלים ומוגדרים

פסק ט, עמ' כו. השאלה האם הסוכר נחשב כ"פרי" נידונה אצל הרדב"ז שקבע שחיוב קני הסוכר במעשרות תלוי במחלוקת לגבי הגדרתו "כפרי" (שר"ת רדב"ז, ח"א, סימן תקסג, צב ע"ב). בתשובה אחרת כלל את הסוכר בין הגידולים שאינם חייבים בעורלה, כאשר אינם "פרי" (שר"ת הרדב"ז, ח"ג, סימן תקלא, לח ע"ב).

103 זהרי, עולם, עמ' 424.

104 בבא בתרא ד ע"א; פסחים נו ע"א. אגב נעיר שהמונח 'דפנא', לפחות בספרות היוונית-רומית, מתייחס גם לדפנה. בעבר הירדן גדלה דפנה צרת עלים (*Daphne linearifolia*), שהיא שיח שתפוצתו מזרח ים-תיכונית, ראה: פינברון ודנין, עמ' 437.

105 כסוגיה זו ראה לעף, פלורה, ח"ג, עמ' 16; פליקס, עצי פרי, עמ' 160-161.

106 בבא בתרא ד ע"א; פסחים נו ע"א.

107 השווה רש"י בבא בתרא, שם, ד"ה ודפנא: "ענפי עץ ערמונים שקורין לו"ר", והשווה מעשה טוביה, קלד ע"ב: "לבארוס. דפני. עץ". נציין שהער האציל הוא גידול ממוצא ים תיכוני, ראה עליו: Flora Europaea Lycopodiaceae to Platanaceae (ed. Tutin and others), Cambridge 1964, 1, p. 246; J. Hutchinson, The Genera of Flowering Plants, Clarendon Press, Oxford 1964, 1, p. 142.

108 שערי ירושלים, לעמברג 1871, שער ט מנהגי הארץ, עמ' 100.

היטב, ולכן לא היה צמח סיכוך נפוץ. העץ מסתעף מבסיסו, גובהו של העץ נע בין 3-10 מ' והוא נוה לסיכוך סוכות.¹⁰⁹ עליו הריחניים גם משרים ריח נעים בסוכה.

שומר פשוט (*Foeniculum vulgare*) – חלקים לסיכוך: גבעולים

השומר הפשוט הוא עשב רב שנתי. גבעוליו חסרי עלים, קרחים, ולפעמים מעוצים בבסיסם. גובהו נע בין 0.7-2 מ', עליו מתפתחים בחורף ומתייבשים במהלך הקיץ. העלים, הגבעולים והפרחים בעלי ריח אופייני (של אניס), ומכאן שימושם עד היום כתבלין למאכל ולמשקה בחברות מסורתיות. השומר נפוץ ברוב חלקי הארץ. תפוצתו משתרעת באזור הים תיכוני והאירנו-טוראני. הסוג מונה 5 מינים שתפוצתם ים תיכונית ואירופאית.¹¹⁰ במקורות הרבניים בארצות אירופה ובצפון הים התיכון כונה השומר בהוראות קרובות לשמו הלטיני, כגון: "פינוגור", "פינולור", "אינוגור".¹¹¹ בספרות ההלכה נידונה כשרותם של גבעולי השומר לסיכוך סוכות. הגבעולים מגיעים לאורך של כשני מ' ומכאן שהם מתאימים ונוחים כדי להניחם על הסוכה. לשומר יתרונות נוספים – הוא צמח נפוץ, ומכל פרט ניתן להפיק גבעולים רבים. אפשר שהשומר הועדף לשם הסוכה גם משום ריחו הטוב, שהנעים את הישיבה בסוכה במיוחד בימים חמים.

הרא"ש (אשכנז 1250 – ספרד 1328) התיר בתשובותיו לסכך בשומר בטענה שרוב הצמח אינו משמש למאכל, ולכן הוא אינו מקבל טומאה:

ועל סיכוך הפינוי"ל כשהייתי בברצלונה דקדקתי בו והוא כשר – שהפסולת מרובה על האוכל ויד האוכל (= הגבעול הנושא את הזרעים)¹¹² אינו כאוכל אלא עד שלושה טפחים וזה (= הגבעול) ארוך הרבה והאוכל מעט והפסולת הרבה.¹¹³

היתרו של הרא"ש לסכך בשומר נבע משתי סיבות: א. רוב חלקי הצמח אינם משמשים למאכל – נראה שכוונתו לכך, שרק החלקים הצעירים והרכים שבראשי הגבעולים ניתנים למאכל בניגוד לבסיסי הגבעול, המתעצים ואינם ראויים למאכל. ב. גבעולי צמחים מקבלים טומאה רק אם אורכם מתחת לשלושה טפחים (שאו נחשבים לאוכל משום שהם רכים וטעימים), בעוד שגבעולי השומר ארוכים יחסית (עד 2 מ').¹¹⁴

שאלת היתר הסיכוך בשומר נזכרה במקורות נוספים של הראשונים באירופה, כגון אצל רבינו ירוחם מפרובנס (נפטר 1314).¹¹⁵ באותה תקופה לערך מוסר ר' אהרון הכהן מלוניל (דרום צרפת 1280-1334) שבכמה מקומות בקהילות באירופה פשט המנהג לסכך

109 פינברון ודנין, עמ' 188.

110 פינברון ודנין, עמ' 487.

111 על שמותיו בספרות ההלכה ראה בהרחבה לעף, פלורה, ח"ג, עמ' 464.

112 כיטוי הלקוח מדיני עקצין. ופירושו: עוקץ הפרי הוא "יד הפרי" – החלק שבו מוחזק הפרי.

113 שאלות ותשובות להרב רבינו אשר ז"ל, תשכ"ד (ללא ציון מקום), כלל עשרים וארבעה, יד, כז ע"ב.

114 אפשר שהרא"ש דימה את השומר הפשוט לשיבולי חיטה כאשר גם אצלו הזרעים מצויים בראש הגבעול: "וקנה של שבולת שלושה טפחים". עקצין פ"א מ"ג.

115 רבינו ירוחם, ספר תולדות אדם וחווה, וניצאה, נ"מ ישראל תש"ך, נתיב שמיני, חלק ראשון, נו ע"א: "ושומר הנקרא פינוגור בלעז פסולת מרובה על האוכלין ומסככין בו. ועוד, שאינו אלא מאכל בהמה. ואף על פי שלפעמים בני אדם אוכלים ממנו דוקא לרפואה, וכן נוהגים בפרובינצא".

בשומר, אולם היו רבנים שהתנגדו לכך: "ועל זה נהגו במקצת מקומות לסכך בשומר שנקרא פנו"לי, הואיל ופסולת מרובה על האוכל ויש אוסרין לסכך בו לפי שהוא אוכל כולו — הזרע והעשב והר' יחיאל מתיר ומחזיק האוסרין" [ס] לשוטים ואומר" [ס] כי אינו מאכל כלל לא ירק ולא זרע זולתי לרפואה והר' שמואל מאיור"א הודה לו".¹¹⁶

טיעון דומה להתיר את הסיכוך באמצעות גבעולי שומר הובא גם ב'כלבו': "ועל זה נהגו במקצת מקומות לסכך בשומר הנקרא פיניו"ל, הואיל ופסולת מרובה על אוכל",¹¹⁷ ומסתבר, שהמחלוקת אם השומר נאכל כולו או מקצתו תלויה באופני האכילה המקובלים בכל מקום. במקומות שאכלו רק חלקים מסוימים מהצמח הוא לא נחשב למקבל טומאה (פסולת מרובה על האוכל) ואילו באזורים שעשו שימוש קולינרי בכל חלקיו: גבעולים וזרעים גם יחד, נאסר לסכך בו.

בהלכות שייחד ר"י קארו (א"י, מאה 16) לסכך הכשר הוא קבע שלמעשה מותר לסכך בשומר: "מסככין בפניגו' הנקרא בערבי שומר".¹¹⁸ הרמ"א (פולין מאה 16) בהגהתו לסעיף זה, ציין את הנימוק שהביא ר' יחיאל להיתר הסיכוך בשומר, והוסיף שהוא משמש מאכל בהמות: "והוא מאכל בהמה ואין בני אדם אוכלים אותו אלא לרפואה" (שם). כלומר, השומר אינו מאכל אדם המקבל טומאה הנחשב לסכך פסול.¹¹⁹

השימוש בגבעולי השומר להאכלת בהמות קדום מאוד. מקור שמו המדעי במלה הלטינית foenum, שפירושה "שחת", המרמזת על שימושו זה.¹²⁰

גידולים תעשייתיים ומוצריהם

בספרות חז"ל ובמקורות הרבניים נידונה כשרות הסיכוך של גידולים תעשייתיים אחדים לפי השלבים השונים של הפקתם: א. הצמח במצב גולמי. ב. הצמח בשלבי עיבודו. ג. המוצר התעשייתי שנתקבל (כגון מחצלות של קנים, גמא, סוף או ערבות, ראה בערכיהם).

פשתה תרבותית (*Linum usitatissimum*)

הפשתה היתה גידול תרבותי חשוב בארץ ישראל בימי חז"ל.¹²¹ הפשתה (בלשון חז"ל 'פשתן') היא צמח חד שנתי, שמגבעוליה מכינים סיבים לתעשיית הטקסטיל. את הפשתה מגדלים כגידול חורף. מכאן שיש להניח, שהדיון במוצריה לגבי סכך מתייחס לגידולים מאוחרים, שהיו מצויים סמוך לימי חג הסוכות.

עיבוד הפשתה לסיבים כלל מספר פעולות: הגבעולים יובשו בשמש ולאחר מכן קטמו

116 אורחות חיים, פירוצי תקי", נ"מ ירושלים תשט"ז, הלכות סוכה, סעיף יד, עמ' רמח.

117 ספר הכלבו (מהדורת א' דוד), ירושלים תש"ן, הלכות סוכה, עמ' שמב. יש לציין שזהותו של מחבר הספר אינה ברורה לחלוטין. ככל הנראה ספר זה נכתב בידי ר' אהרן ב"ר יעקב הכהן מנרבונה שכפרובנס (נוהגים לכנותו בטעות ר' אהרן מלוגיל, אך פרט זה אינו מדוייק, והוא היה כאמור בן העיר נרבונה).

118 שו"ע, אור"ח, סימן תרכט, סעיף יא.

119 ראה שם, הלכה י.

120 א' פוטייבסקי, ערך "שמר פשוט", בתוך אנצ' חזי, כרך 10, עמ' 261.

121 פליקס, עולם, עמ' 279-284; ש' קרויס, קדמוניות התלמוד, תל אביב ברלין — וינה — תל אביב

תרפ"ד-תש"ה, ב/2, עמ' 56-69.

את הזרעים שבראש הגבעול. הגבעולים הושרו במים לשם ריכוכם, הוצאו מהם, נשטפו ונוגבו. השלב הבא הוא שלב, ה"ניפוץ" (הקרוי במקורות גם דיכה, כתישה או דישה) שבו ננערו הסיבים ("קסמי העץ") מהגבעולים. לאחר מכן בכדי להרחיק את שיירי הרקב מהסיבים סרקום.¹²² חלקי הפשתה והפסולת שלה בשלבי העיבוד כונו בספרות חז"ל בשמות שונים, כגון: אונין,¹²³ נעורת,¹²⁴ חוסין¹²⁵ ועוד (ראה להלן).

בתוספתא הוזכרו מוצרי הפשתה בהקשר לסיכון בהם לפי שלבי עיבודם לסיבים: "...סיככה בהוצני פשתן — כשרה. בעניצי פשתן — פסולה"¹²⁶ ה"הוצני פשתן" הן האלומות הגולמיות — קש וזרעים, שלא נשרו במים ולא נופצו.¹²⁷ אלה הותרו בסיכון, הואיל ואינן מעובדות כלל ונחשבות כצמח עצמו. "אניצי הפשתן" הם הסיבים המתקבלים לאחר שלב ה"סירוק" — ניקוי.¹²⁸ הרמב"ם הסביר שהסיכה לאיסור הסיכון בהם היא השתנות צורתן של הצמח המקורי, ולכן הסיבים כבר אינם נחשבים לגידול קרקע והם מקבלים טומאה.¹²⁹ הראב"ד לעומתו נימק שאיסורם נובע מעצם העובדה, שניתן למלא בהם כרים וכסתות.¹³⁰

בתלמוד הבבלי נמסר שהאמורא רבה בר בר חנה שמע מפי ר' יוחנן על מוצר נוסף של פשתן — "הושני פשתן", אולם מהותו אינו ברורה, וכן מסורת הפסיקה אם הוא כשר לסיכון או לא. התלמוד מעלה שתי אפשרויות למהות ה"הושני": הגבעולים נידוכו במכתשת אולם לא סרקו אותם או ששרו אותם במים ולא דכו אותם.¹³¹ רבים מהפוסקים התירו לסכך בפשתה שנושרתה ולא נידוכה במכתשת.¹³² ר' יוסף קארו אסר לסכך בחבלים שהוכנו מהפשתה משום שלאחר העיבוד היא מקבלת טומאה.¹³³ ר' חיים פלאג'י (איזמיר, מאה 19) אסר לסכך בחבילות של פשתן, אולם התיר להעמיד עליהן סכך כשר.¹³⁴

צמר גפן וקנבוס

צמר גפן (*Gossypium*), הקרוי בימינו בטעות "כותנה",¹³⁵ וקנבוס (*Cannabis sativa*) שימשו להכנת סיבים לחעשיית הטקסטיל. שניהם גידולי קיץ שהיו מצויים בסמיכות לחג

- 122 על שלבי עיבוד הפשתה, ראה בהרחבה א"ש הרשברג, חיי התרבות בתקופת המשנה והתלמוד ותעשיית הארג, ורשה תרפ"ד, עמ' עא-עב [להלן, הרשברג, חיי].
- 123 סיבים בתהליך ייבוש. ראה שבת פ"א מ"ה.
- 124 פסולת הפשתה, שהופרדה מהסיבים על ידי סריקה. ראה פליקס, עולם, עמ' 279.
- 125 כלומר, פשתן שנידון ולא נופץ. פליקס, שם.
- 126 תוספתא סוכה (מהדורת ליברמן), פ"א ה"ה, עמ' 256.
- 127 הרשברג, חיי, עמ' עא.
- 128 שם, עמ' עז.
- 129 משנה תורה לרמב"ם, הלכות סוכה פ"ה ה"ד.
- 130 השגות הראב"ד, שם.
- 131 הרשברג הגדיר שלב זה בדומה להסבר השני שבתלמוד — פשתים שרויים או לאחר יבושם. שם, עמ' עד.
- 132 סיכום הרעות, ראה: כף החיים, או"ח, סימן תרכט, ס"ק יט.
- 133 שו"ע, או"ח, שם, סעיף ה. מרבית החבלים יוצרו בארץ ישראל מחומרים צמחיים: כגון סיבי דקלים, מתנן וקש. אביצור, חיי, עמ' 259.
- 134 שו"ת לב חיים, איזמיר 1884, נדפס מחדש יהוד תשל"ו, ח"ב, סימן קב.
- 135 השם "כיתנא" מתייחס במקורות חז"ל לפשתן. ראה פליקס, עולם, עמ' 285.

הסוכות. יש מהראשונים שהתירו לסכך בהם על אף עיבודם, הואיל ולא חל על חומרים אלה דין טומאה כלל.¹³⁶ אחרים טענו, שלדעת הסבורים שעיבודם משנה את צורתם ומשום שהם משמשים למילוי כרים וכסתות הם מקבלים טומאה ואין לסכך בהם.¹³⁷

נייר

בתקופות העתיקות החומרים העיקריים ששימשו כחומרי כתיבה היו קלף, שהוכן מעיבוד עורן של בהמות וחיות, וכן גומא הפפירוס (*Cyperus papyrus*), הגדל בבתי גידול לחים.¹³⁸ עם הגעתה של טכניקה חדשה לייצור נייר בימי הביניים, נדחקו חומרים אלה מפני הנייר החדש (שנקרא בערבית 'כאע'ד' או 'ורק'), שהוכן בעיקר מפסולת אריגי כותנה, קנבוס ופשתן.¹³⁹ שיירי האריגים עברו תהליך של מיחזור, על ידי הרטבה וכתישה ומאוחר יותר שטיחה וייבוש.

תהליך ייצור הנייר בארץ ישראל תואר אצל ר' יעקב חאגיז (מאה 17) בהקשר לשאלה האם מותר לערב נייר עם צמר משום איסור כלאי בגדים.

נייר שבא (=שנוכר, א"ש) בגמרא הוא של מיני עשבים ונייר שלנו הוא שמניחין בלאי פשתן עד שמתעפש קצת וכוחשים אותם מוכין ובדפוסין שיש לזה נעשה הנייר.¹⁴⁰

השימוש בנייר נזכר במקורות היהודיים בהקשרים שונים.¹⁴¹ כפי הנראה, פסולת תעשייתית של נייר היתה זמינה ולכן היא שימשה לסיכוך סוכות, אולם תופעה זו עוררה ספיקות משום שהנייר הוא מוצר מעובד. ר' יעקב עטלינגר אסר באופן עקרוני את השימוש בניירות, אולם הסביר כי המקור לאיסור משתנה לפי סוג הנייר. נייר שהוכן מפסולת בגדים של צמר בעלי חיים אסור בסיכוך מהתורה, ואילו נייר הנעשה ממקורות צמחיים, כגון עשבים או בגדי פשתן, פסול מדרבנן.¹⁴²

הסיכוך בנייר העלה בעיות הלכתיות נוספות הקשורות גם לאופי החומר. חג הסוכות סמוך לעונת הגשמים והרטבת הנייר משחיתה אותו ואינה מאפשרת את הישיבה בסוכה.

136 ר' ישעיה ב"ר אליהו די טראני האחרון (ריא"ז, איטליה 1280-1340), בפירושו לברכות יב ע"ב, מצורף לפירוש הרי"ף, ו ע"א, פסקה ד בתוך ש"ס וילנא.

137 מגן אברהם, או"ח, סימן תרכט, ס"ק ו.

138 ראה עליו, פינברון ודנין, עמ' 911. במצרים גמא הפפירוס שימש להכנת הפפירוסים שעליהם כתבו המצרים הקדמונים.

139 על ייצור הנייר בארץ ישראל בתקופות הקדומות, ראה קליין, נייר, עמ' 183; ז' עמר, "תעשיית הנייר בארץ-ישראל ובסוריה בימי הביניים", קתדרה, 98 (2000), עמ' 73-96.

140 ר' יעקב חאגיז, הלכות קטנות, א-ב, דפוס צילום מהדורת ונציה 1704, ח"ב, סימן לד.

141 על נייר שהוכן מצמר גפן מסר ר' שמחה בן שמואל, תלמידו של רש"י: "נייר שעושין מצמר גפן שנקרא קוטון, שכורכין בו שייריים (=רש"י) הבאים מארץ ישמעאל" (מחזור ויטרי, הוצאת ברלין, תרמ"ט-תרנ"ג, עמ' 532). תיאור ריאלי דומה מצאנו אצל פרשן המשנה, הר"ש משאנץ: "נייר של עשבים, קלף (=חומר לכתובה) שעושין מקוטון" (כלים פ"י מ"ד).

142 בכורי יעקב, סימן תרכט.

גם הכנת סכך משכבות רבות של נייר מקשה לראות את הכוכבים ומשום כך יש לנקבו.¹⁴³
 הנייר משמש בימינו חומר חשוב לקישוטי הסוכה. חלקם נתלים בסמיכות לסכך ולכן
 הועלו ספיקות האם הם נחשבים לסכך פסול.¹⁴⁴

143 על הנימוקים נגד הסיכוך בנייר, מצוי דיון מקיף בספרות האחרונים. ראה למשל: כף החיים, אור"ח, סימן תרכט, ס"ק ז; ר' יצחק יוסף, ילקוט יוסף, ירושלים תשנ"א, ח"ה, עמ' קכח, הערה טז [להלן ילקוט יוסף].

144 ראה למשל שו"ת תורה לשמה לר' יוסף חיים, ירושלים תשל"ז, סימן קסח; ילקוט יוסף, שם, עמ' קלה.